

УДК 82.0: 821.161.2

ББК: 83.0

СПЕЦИФІКА ХУДОЖНЬОГО СВІТУ ПОВІСТІ Г. ПАГУТЯК «ПАН У ЧОРНОМУ КОСТЮМІ З БЛИСКУЧИМИ ГУДЗИКАМИ»

С. А. Сіренко

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української літератури Інституту філології;
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; тел. +380 (342) 59-60-74*

У статті проаналізована специфіка художнього світу повісті Г. Пагутяк «Пан у чорному костюмі з блискучими гудзиками» крізь призму когнітивно-антропологічного підходу. Досліджено наративну семантику, висвітлено характер та значення дій сил природи в фікційному світі повісті, мотиваційні дії персонажів та особливості їхніх приватних світів, фокалізацію.

Ключові слова: *художній світ, теорія фікційних світів, наративна семантика, когнітивна наратологія, фокалізація.*

Сучасна тенденція літературознавства до міждисциплінарності сприяє синтезу різних підходів до аналізу тексту, що дає змогу комплексно дослідити феномен літературного твору. Когнітивна антропологія поєднує широкий спектр методологій: герменевтика, феноменологія, архетипна та міфокритика, літературознавчий психоаналіз, рецептивна естетика; новітні школи посткласичної наратології, представлені теоріями фікційних світів, концептуальних фреймів, ментальних просторів, концептуальної інтеграції; когнітивна наратологія. Перед нами поставлено завдання не лише переосмислити традиційні, але й інтегрувати сучасні зарубіжні інструментарії в українське літературознавство.

Застосування когнітивно-антропологічного інструментарію дозволяє вивчити текст як цілісний феномен та його контекст, проаналізувати відносини в тріаді «автор – текст – читач», дослідити глибинні когнітивні структури і процеси, що лежать в основі написання та інтерпретації текстів; процеси розуміння дискурсу, що пов'язані з продукуванням певних ментальних образів (за різною термінологією – наративних світів, ментальних моделей, ментальних просторів, ідеалізованих когнітивних моделей), що мають стосунок до концептів, компонентів людської підсвідомості, відображають картину уявлень про людину.

Теорія фікційності, що сформувалася з посткласичної наратології, розглядає художній світ твору як автономну реальність, яка складається із ієрархічно побудованих текстових світів, досліджує взаємозв'язки цієї реальності з позатекстовою дійсністю. Центральним елементом у такій системі є так званий «реальний» чи «актуальний» світ, а інші, що вхо-

дять до його складу, – альтернативними. До слова, поняття «реальності» та «актуальності» представники цього напрямку розрізняють. Так, Д. Льюїс категорію актуальності називає індексальною зі змінною референцією, її можна означити як «світ, де є перебуваю», і можливі світи актуалізуються за допомогою їхніх реципієнтів. Проте з певної точки зору тільки один світ може бути актуальним, тоді як реальними можуть бути всі світи, незалежно від уявлення його учасників. За Р. Роненом, кожен літературний твір – структура, в якій вторинний, фікційний світ включає існування і стани речей, яким не вистачає відповідників у базовому світі.

Л. Долежел [3] у праці «Heterocosmica: Fiction and Possible Worlds» пропонує концепцію фікційної семантики, що базується на протиставленні «екстенціонального» та «інтенціонального» нарративного світу. До складу екстенціонального входить набір сумісних нарративних діючих сил, породжених текстом, а також сукупність дій та властивостей, що належать цим силам. Інтенціональний рівень фікційного світу – «сума всіх смислів, виражених в тексті» [3].

Аналізуючи інший аспект нарративної семантики, Л. Долежел навів класифікаційну систему, що базується на варіюванні можливих інтерпретацій модальної логіки: алетична система (включає поняття можливості/неможливості, необхідності), деонтична (дозволеність, заборона, обов'язок), аксіологічна (оцінна лінія «добре, погано, байдуже»), епістемна (знання, незнання, припущення). Вчений пов'язує кожен з цих систем до певного типу сюжету. Так, алетична система відповідає за поділ «населення» фікційних світів на групи з різними здібностями. Обмеження деонтичного типу генерує сюжети зобов'язання, злочину, покарання. Аксіологічна система лежить в основі історій пошуків чи моральних дилем, маніпуляція категоріями епістемної системи продукує таємничі оповідання, наративи повчань, комедії помилок, а також важливі функції обману.

Така класифікація Л. Долежела співзвучна з теорією М.-Л. Раян. Вчена поділяє художній світ на текстуальний реальний світ та приватний світ, що притаманний персонажам, до його складу входять світи знань, обов'язків, бажань, інтенцій, фантазій (сновидінь, візій). Вказаний поділ був доповнений світом припущень та світом намірів (П. Стоквелл [7]).

Мета розвідки – дослідити особливості художнього світу повісті Г. Пагутяк «Пан у чорному костюмі з блискучими гудзиками» крізь призму теорії фікційності, когнітивної наратології, залучаючи до аналізу елементи рецептивної естетики та міфопоетичної критики.

Події в повісті відбуваються протягом точно вказаного проміжку часу – два місяці. Певний часовий відрізок чи згадка про час вказані на початку чи не кожного розділу повісті («з першого жовтня», «тим часом», «десь за тиждень по тому», «перед вечором», «з кожним днем»

тощо). Зауважимо, що конкретизація часу на початку згодом нівелюється, він «згущується», зникає, набуваючи ознак «межовості», тобто зображується перехідний етап, коли часу не існує. Тут простежується інтертекстуальний зв'язок із міфологічною традицією, до прикладу, кельтською, де в кінці жовтня та на початку листопаду святкували Самайн. Ще одна яскрава алюзія на задушні дні, адже «двері втворено», і померлі приходять до живих родичів.

Для сприйняття реципієнтом важливе значення має назва твору, оскільки в ній закодована інтенція автора щодо виділення ключового елемента (у нашому випадку персонажа) в канві повісті. Ланкою, що зв'язує героїв, наратив, є Пан у чорному костюмі з блискучими гудзиками. Події його лінії стали кульмінаційними в сюжетній канві повісті. Як епілог Г. Пагутяк вміщує містичну історію, що начебто дуже давно трапилася в Урожі, та пояснює причину появи інфернальних явищ у фікційному світі твору. Вона має виразні фольклорні перегуки. В нарації присутня зміна фокалізації: розповідь від всезнаючого наратора переходить до героїні, яка стала містичною нареченою Пана.

Проаналізуємо вплив сил природи, які Л. Долежел відносив до наративної макроструктури тексту. Їхнім репрезентантом вступає темрява. Прощання зі «світлом» у персонажів відбувається болісно, а очікування його зникнення набуло характеру есхатологічного передчуття: «Свічки й батарейки в магазині розкупили, назичили нафти, почистили газові лампи і стали чекати темряви» [2, с. 125]. Усі містичні, фатальні речі відбуваються саме після заходу сонця. Так, видіння Гандзі (перед нею з'явився чоловік, що копав на місці зрізаних грушок) спричинили до появи незрозумілих дій, які були охарактеризовані персонажами як божевільні: «І Гандзя почала сміятися. Та так, аж все тіло зателіпалося і задзенькали порожні бідони. [...] Видно, їй було не до сміху. Гандзя, щоб спинитися, стала товктися головою в стіну. [...] Гандзя корчилася, ніби лежала гола на розпеченій пательні» [2, с. 140-141]. Вплив фатуму, випадку спостерігаємо на дії Федя. Персонаж не проаналізував ситуацію, що склалася, і здійснив ірраціональну дію (заговорив до інфернальної істоти). Це спричинило незворотну реакцію, зумовлену впливом містичних сил та появи в героя неусвідомлених божевільних дій: «Федьо почув, що подих йому урвався і в голові задзвонило. [...] Баліцький не пам'ятав, що далі було, як він зрушився з місця й опинився на дорозі, що вела до ріки» [2, с. 148].

Сили природи у вигляді темряви впливають на внутрішній світ персонажів: «Оля почувала великий страх, як тільки надходив вечір» [2, с. 158]. Героїню після заходу сонця супроводжували підсвідомі страхи, природа асоціювалася з негативною силою, що здатна здійснити шкоду. «Дівчинка глянула на три пеньки, вже взяті іржею, і їй здалося, ніби вона палає згори на їх гострі, залишені пилою зуби...» [2, с. 173]. Схожий вплив темряви спостерігаємо на Андрія, він часто прокидається серед ночі від важких сновидінь.

Як бачимо, вплив сил природи через темряву у фікційному світі є досить суттєвим. Зникнення світла породжує в персонажів страхи, байдужість, притуплює емоції, розумові дії, з'яви мерців примушують чинити ірраціональні, імпульсивні та божевільні дії.

Окрім темряви, діють у фікційному світі повісті й інші природні сили: «Вітер з дощем вдарив її [Олю – С. С.] по лиці, й дівчина затулилась рукою» [2, с. 127]; « – Змерзла, цьоцю! – відказала дівчинка, заледве розпилюючи закоцюблими пальцями верхній гудзик. – Дуже зимний дощ. І світла нема» [2, с. 128]; «Пеньки почорніли від дощу» [2, с. 140]; «Гори, що нависали над Урожем, тягнули його до себе... [...] Але сльота загнала його в глухий кут, дев'ятнадцяте століття, часи Васильченка» [2, с. 142]; «Як почнеться вітер, то кару робить. Нігде-м не видів такого злого вітру» [2, с. 157]; «Тоді на землю спадав як не мор, то голод або вліті Бистриця заливала хати... [...] Вода забидала овес...» [2, с. 179]; «Весна принесла голод» [2, с. 181]. Зауважимо в наведених уривках дії сил природи позначені негативною конотацією, а самі вони реалізуються через лексеми «вдарити», «нависати», «тягнути», «заганяти», «спадати», «залити», «принести», «забирати».

Нагромадження похмурого стану природи впливає на внутрішній стан Андрія: «Каламутна жовта вода несла в собі небесну вологу... [...] Ліс був уже мертвий, непривітний і голий. Андрій [...] втомлено відчув, що вже недалеко до вечора і що він настане раніше, ніж треба. Хмари погрожували звалитися йому на голову і обліпити брудною водою й мокрою ватою. Хоч він не був ні поранений, ні хворий» [2, с. 150]. Такий стан автоматизму, втоми зумовлює механічні дії, які певною мірою можна назвати ірраціональними.

У повісті, як, зрештою, в усьому уривковому тексті Г. Пагутяк, ще одним репрезентантом сил природи виступає Уріж, який наділений суб'єктними характеристиками: «Уріж і не думав вимирати... [...] Він сам себе годував» [2, с. 151]; «Здається, йому не до вподоби бетонові стовпи й вирубані дерева» [2, с. 153]; «Уріж борсався у темряві, тяжко зітхаючи, не спав... [...] Морок згущувався і ставав твердий, як камінь» [2, с. 134].

Як було зазначено вище, кожен персонаж фікційного світу володіє приватним світом. Проте до аналізу героїв слід долучити їхні мотиваційні дії, особливості поведінки. Іntenційні дії електриків (на підсвідомому рівні їхні образи асоціюються в уріжців з чужістю, продукують страх) спричинили до руйнування давньої могили на Границі. Зрештою, акт зміни дерев'яних стовпів на бетонні символізує «нову еру» в житті уріжців.

Божевільні дії певною мірою присутні в діях Пана у чорному костюмі. Хоча їх радше варто означити як одержимі, нав'яні фатумом. Як було зазначено, ірраціональні дії героїв спричиняються зовнішніми факторами: силами природи, фатумом, потойбічними силами.

Світ знань є прерогативним для Андрія. Він веде щоденник, у якому ділиться зі своїм внутрішнім станом. Будучи чужим для Урожа («Я дивлюся очима чужинця, котрий не знає, чого прийшов сюди» [2, с. 143]), персонаж зумів відчувати його. Цікавим фактом є те, що спілкування з інфернальними силами йому не шкодять. Цей герой тісно пов'язаний з Олею. У тексті перегукуються їхні стани, дії, спостереження. Власне, вони єдині стали свідками містичної містерії визволення пані.

Характеризуючи приватний світ Федя, варто звернути увагу на його моральні орієнтири. Через свою захланність та корисливість, невміння раціонально оцінити ситуацію, зустріч з потойбічними силами завершилася летальним кінцем. Діючи імпульсивно, Федьо кинув камінь у чорного крука, проганяв kota. Окрім того, негативне ставлення в персонажа не тільки до тварин: «Аби відсунути грушки вбік, треба четверо хлопів. А всі на роботі. Та й впом'януються за горівку. І ще закуски хочуть» [2, с. 129]; «Кортіло дати копняка тому псиську, що, роззявивши пащеку, ніби сміявся над чужою бідною» [2, с. 149]. Тому й не дивно, що Баліцький був «покараний» інфернальними силами та Урожем за свої вчинки.

Світ фантазій широко представлений у повісті. Так, Олі сняться жовті квіти, що проросли між жовтого листя, зелене листя на деревах. «На кожній гілці сиділо по білій пташці, і ті пташки співали. Оля ходила боса по землі й слухала. То було на горі, а внизу текла річка, а в річці купались малі діти, голі й самі. Вода була неглибока, але Оля зійшла з гори, щоб припилнувати тих діток. Та на березі вона побачила лише гусей і засміялась» [2, с. 128]. В цьому сновидінні відображено переосмислення денних подій: згадка баби перед сном про молитву. Через кілька днів дівчинці сниться інше сновидіння, яке варто пов'язати із містичним приходом матері до Олі: «[...] на стежці лежить ніж з золотою ручкою. Оля нахиляється, щоб його підняти, але хтось хапає її за руку...» [2, с. 171]. Сновидіння уривається, оскільки героїню розбуджують. Тут виражене бажання дівчинки побачити маму, яка охороняє її від небезпеки (ніж). Водночас це сновидіння – передбачення небезпеки (зіткнення з потойбічним світом). Старий дім, де «була вічна темрява і щось таке, що їй до сліз хотілось дізнатись» [2, с. 146], видозмінювався в підсвідомості Олі в підземелля, з якого не було виходу. У цьому сновидінні вбачаємо ретрансляцію давно вкоріненого страху, який підсилювався темрявою.

Символічне значення має сновидіння Федя Баліцького. У фатальну для нього ніч перед останньою з'явою Пана в чорному йому приснилося дитинство: він малий, «без штанів ходить по ріці й кидає до води камінчики. Сонячно, тепло, жовті квітки повилазили між камінням. Вода чиста, як сльоза» [2, с. 150]. Вважаємо, що тут відображені передчуття персонажа: легкість у сні перенесеться після смерті в «реальну».

У повісті нарація основної сюжетної лінії завершується містичним дійством: зустріч із Паном у чорному костюмі та допомога Андрія (сільського вчителя, одного із центральних персонажів повісті) в дивному обряді звільнення нареченої Пана. Фікційна дійсність розвивається, немає чіткої вказівки на початок візії, це спричинене частково тим, що текст наповнений містичними елементами. Зокрема привертає увагу час – зображена особлива пора, коли в Урожі зникло світло, «втворилися» двері між цим світом і потойбіччям. Тому поява привидів, містичних істот для реципієнта – звичне явище. Візія Андрія межує із страшним сновидінням: з могили встає жінка в білому «з лицем вкритим серпанком» [2, с. 176], з Паном сідає на чорного коня, вони мчать до будинку, який розвалюється після їхнього в'їзду в нього. Автор використовує прийом потоку свідомості, що розмиває межі візійного дійства, хронотопу, поєднуючи їх зі свідомістю персонажа.

У тексті повісті частим є використання так званого «розказаного монологу» (термін Д. Кон [4]), коли неможливо чітко диференціювати, кому належить певна думка – персонажеві чи наратору. Завдяки такому прийому нульова фокалізація дещо розмивається і створюється ефект поліфонії. Розгляньмо кілька прикладів.

«Андрій поклав трубку на підвіконня. Мав напасть. Але йому по дорозі. *Дивно, що сюди ще хтось дзвонить* [курсив наш – С. С.]» [2, с. 152]; «Баліцький повибирав у відро котрі ціліші кавалки, налив теплої води й трохи ранішнього молока. *Най хоч то подзьобає паця. Грушки не гнили, хіба дуплаві, як то у кожнім старім дереві мусить бути дупло*» курсив наш – [С. С.]» [2, с. 129]; «Оля дуже любила слухати розмови баби з сусідами. *Старі багато пам'ятають, а баба найбільше. Але не дуже хоче повідати, хіба як хтось прийде* [курсив наш – С. С.]» [2, с. 128].

Автор моделює аукторіальну розповідну ситуацію (термін М. Яна [5]), яка в певних місцях тексту змінюється на аукторіально-фігуральну. Йдеться про епізоди, коли чітко простежується фокалізатор, що виконує функцію проміжної ланки між наратором та персонажем (фіксує дії героїв). При цьому розповідач веде оповідь крізь призму бачення фокалізатора (кульмінаційна сцена визволення містичної пані з могили).

Отже, у художньому світі повісті «Пан у чорному костюмі з блискучими гудзиками» сили природи, репрезентовані явищами природи, темрявою, Урожем, здійснюють вагомий вплив на внутрішній стан та зовнішні дії персонажів (механічні, ірраціональні, імпульсивні, божевільні). Важливе місце відведено фатуму, збігу обставин. Теорія фікційних світів дозволяє проаналізувати мотиваційну модель персонажів, специфіку їхніх приватних світів, з яких виразно виділяється світ фантазій (сновидень, візій). Загалом, засади когнітивно-антропологічного підходу дозволяють всебічно проаналізувати фікційний світ твору.

Література

1. Єфименко В. А. Сучасні когнітивно-поетологічні підходи до інтерпретації літературних текстів / В. Єфименко // Лінгвістика ХХІ століття: нові дослідження і перспективи. – К.: Логос, 2012. – С. 98-103.
2. Пагутяк Г. Гірчичне зерно: Повісті / Г. Пагутяк. – К.: Радянський письменник, 1990. – 231 с.
3. Doležel L. Heterocosmica: Fiction and Possible Worlds / Lubomir Dolezel. – Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2000. – 339 p.
4. Cohn D. Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction / D. Cohn. – Princeton: Princeton University Press, 1978. – 334 p.
5. Jahn M. Frames, Preferences, and the Reading of Third-Person Narratives : Towards a Cognitive Narratology / M. Jahn // Poetics Today. – 1997. – Vol. 18. – No 4. – P. 441–468.
6. Ryan M.-L. Possible Worlds [Electronic resource] / Marie-Laure Ryan // The Living Handbook of Narratology. – Available at: http://hup.sub.unihamburg.de/lhn/index.php/Possible_Worlds.
7. Stockwell P. Cognitive Poetics: An Introduction / Peter Stockwell. – London: Routledge, 2002. – 193 p.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 23.03.2016 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Луцак С.М.,
д.ф.н., професором Голодом Р.Б.*

**PECULIARITIES OF FICTIONAL WORLD
OF G. PAHUTYAK'S STORY "GENTLEMAN
IN A BLACK SUIT WITH SHINY BUTTONS"**

S. A. Sirenko

*PreCarpathians National University by Vasyl Stefanyk;
department of Ukrainian literature of Institute of philology;
76000, Ivano-Frankivs'k, Shevchenko str., 57; ph. +380 (342) 59-60-74*

In the article the specificity of the fictional world of G. Pahutyak's story «Gentleman in a black suit with shiny buttons» is analyzed in the light of the approach of cognitive anthropology. The narrative semantics is investigated, the attributes and intents of N-forces, motivational models of characters, features of their private worlds, focalization in the fictional world of story is highlighted.

Key words: *fictional world, theory of fictional worlds, narrative semantics, cognitive narratology, focalization.*